Chapter-2

प्रथमो विभागः

द्वितीयं प्रकरणम्

कश्यपस्तस्य संस्कृतसाहित्ये प्रदानञ्च

प्रथमो विभागः

द्वितीयं प्रकरणम्

कश्यपस्तस्य संस्कृतसाहित्ये प्रदानञ्च

(ज्योतिषसंहिताकारेषु कश्यपस्य विवेचनम्, कश्यप-काश्यपशब्दस्य स्पष्टीकरणम्, इतिहासः, कश्यपकाश्यपविषये वेदे साहित्ये धर्मशास्त्रे च सन्दर्भाः, तेषां विश्लेषणं, समयः, स्थानम्, ज्योतिषग्रन्थेषु सन्दर्भाः श्लोकाश्च, बाह्य साक्ष्यम्, आन्तरिकं साक्ष्यं समयस्य स्थानस्य च निर्धारणम्, उपसंहारः)

प्रस्तुतस्य संशोधनमहाप्रबन्धस्य मुख्यो विषयः कश्यपसंहिता वर्तते। कश्यपस्य संहिता कश्यपसंहिता। अत एव कश्यप विषये प्राचीनसाहित्य उपलब्धं विवेचनमत्र प्रस्तूयते। कश्यपः काश्यपो वा क आसीत्। तस्य जीवनविषये कार्यविषये विविधग्रन्थप्रणयनविषये या विविधा साम्रग्री प्राप्यते तस्य विवेचनमत्र क्रियते। सिद्धेश्वर शास्त्री चित्रावमहाभागेन स्वकीये भारतवर्षीयप्राचीनचरित्रकोषग्रन्थे[१] काश्यपविषये निम्नलिखितं विवरणं कृतम्। तद्यथा-

कश्यपः अग्नेः शिष्य आसीत्। तस्य शिष्यो विभाण्डकः (वं.ब्रा.२)।

त्र्यायुषम्-मन्त्र[२] आयुष्यवृद्धेः प्रार्थना क्रियते, तदा काश्यपस्य निर्वेशो भवति। गोत्रकारः काश्यपः-गोत्रकार-ऋषिंरूपेण तस्योल्लेखो वर्तते। अस्य कुलस्य मन्त्रकारा हारित-शिल्प-नैध्रुवादयो वर्तन्ते। अस्य कश्यपस्य वशिष्ठ-ऋषिणा साकं घनिष्ठः सम्बन्धो वर्तते (बृ.३.२.२.४)।

१.पृ.१०९-मराठी संस्करणे

२. जै.उ.ब्रा.४.३.१

इमावेव गौतमभरद्वाजा वयमेव गौतमोऽयं भारद्वाजऽइमामेव विश्वामित्रज-मदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वशिष्ठकश्यपा वयमेव वशिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्युन्नमद्यतेतिर्हवैनामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वस्यान्नम्भवति यऽएवं वेद।

कश्यपः ऋर्षिर्विष्णोर्नाभिकमलात्समुद्भूतस्य ब्रह्मणो नप्ता यज्ञे सोमरसपाना-त्कश्यपेत्यभिधानं प्राप्तवान्। **तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे**[3]–

ब्रह्मणस्तनयो योऽभून्मरीचिरिति विश्रुतः।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत्कश्यपानात्स कश्यपः।। इति।

कश्यं सोमादिरसं पिबतीति कश्यप इति तद्व्युत्पत्तिः।[4]

वायुपुराणेऽपि-काश्यपस्य विषये उक्तं यथा[5]-

कश्यपः सवितुर्विद्वांस्तेन स ब्रह्मणः समः।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्राह्मणांशेन जायते।।
कन्यानिमित्तमित्युक्ते दक्षेण कुपिताः प्रजाः।
अपि वत्स तदा कश्यं कश्यं मद्यमिहोच्यते।।
हाश्चेकसा हि विज्ञेया वाङ्मनः कश्य उच्यते।
कश्यं मद्यं स्मृतं विप्रैः कश्यपानात्तु कश्यपः।।
करोति नाम यद्वाचो वाचं क्रूरमुदाहृतम्।
दक्षाभिशप्तः कुपितः कश्यपस्तेन सोऽभवत्।।
तस्माच्च कश्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना।
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः।।

---

३ मा.पु.१०१.३
४ काश्यपशिल्पं निवेदनम् पृ.क्र.-२
५ अ.६५,श्लो.११४-११८

शरीरमिन्द्रियाणामधिष्ठानम्। तस्योपभोक्ता जीव एव कश्यपः(कश्यं पिबति इति कश्यपः)। एवमप्यर्थः प्राप्यते।[६]

स ब्रह्मणो मानसपुत्रो वर्तते। मरीचि-ऋषेः पत्नी तथा कर्दम-ऋषेः कन्या कलानाम्नी आसीत्। तस्याः कश्यपस्तथा पूर्णिमा चैतौ द्वौ सन्तानावभवेताम्। तयोः काश्यपो ज्येष्ठो वर्तते[७]-

पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा।
कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत्।।

तार्क्ष्य एवमरिष्टनेमिरेतौ नामान्तरौ वर्तेते। कश्यपः सप्तर्षीणामेकतम ऋषिः।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
वृषादर्भेश्च संवादः सप्तर्षीणां च भारत।।
कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः।
विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती।।

(-म.अ.९३.२१-२२)

एवमेव कश्यपः प्रजापतीनामपि एकतमः विद्यते।[८] क्वचित् सप्तर्षीणां सूचिषु कश्यपस्य स्थाने भृगोर्मरीचेर्वा नामोल्लेखः प्राप्यते। स्वायम्भुवस्य तथा वैवस्वतस्य मन्वन्तरस्य ब्रह्मपुत्रो मरीचिः प्रायेण एक एव वर्तते। अतो द्वयोरपि मन्वन्तरयोः कश्यपोऽप्येक एव वर्तते। अस्य पूर्णिमानामको भ्राता आसीत्। तथैवान्ये षड् सापत्नबान्धव आसन्। अस्य सापत्नमातुर्नाम ऊर्णा विद्यते। अग्निष्वात्ताः पितृगणा

---

६ म.अनु.१४२
७ भा.४.१.१३
८ म.अनु.१४१

अस्य भ्रातर आसन्। स्वरूपा नाम्नी एका भगिन्यासीत्। तस्या विवाहो वैवस्वतमन्वन्तरस्याङ्गिरानामकेन ब्रह्मणो मानसपुत्रेण साकं समभवत्।

सुरूपा चैव मारीची कार्दमी च तथा स्वराट्।
पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्वथर्वणः।।
इत्येताङ्गिरसः पत्न्यस्तासु वक्ष्यामि सन्ततिम्।[९]

परशुरामेणैकविंशतिवारं समग्रा पृथ्वी निःक्षत्रिया कृता। पापक्षयार्थे तेन सरस्वतीतीरेऽश्वमेधयज्ञः कृतः। अस्मिन्नवसरे कश्यपः परशुरामस्याध्वर्युरूपेणासीत्। अश्वमेधयज्ञस्य दक्षिणारूपेण कश्यपेन समग्रा पृथ्वी सम्प्राप्ता। कश्यपेन परशुरामः स्वकीयसीम्नो बहिर्निवासार्थमाज्ञप्तः। यतो हि तेनावशिष्टानां क्षत्रियाणां विनाशो न भवेत् संरक्षणं च स्यात्। एतत्कथनानुसारेण परशुरामः समुद्रद्वारा निर्मितं सूर्परकं देशं गत्वा निवासं चकार। महाभारतेऽयं प्रदेशः कोङ्कण नाम्ना ज्ञायते।[१०]

अरक्षंश्च सुतान् कांश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः।
दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः।।६४।।
स क्षत्रियाणां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः।
स्रुक्प्रग्रहवता राजंस्ततो वाक्यमथाब्रवीत्।।
गच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने।
न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित्।।
ततः शूर्पाकरं देशं सागरस्य निर्ममे।

---

९ वा.पु.६५.९८
१० म.शा.४९.५ – ४९.५९

सहसा जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तमहीतलम्।।

कश्यपस्तां महाराज प्रतिगृह्य वसुन्धराम्।।[११]

अनन्तरं कश्यपः समग्रां पृथ्वीं ब्राह्मणेभ्यः समर्प्य स्वयं वनवासं स्वीकृतवान्। काश्यप एक ऋषिरस्ति। तस्यादितिर्दितिश्च द्वौ पत्न्यौ भवतः। अतः स दैत्यानां देवानां च पिता वर्तते। कश्यपो ब्रह्मपुत्रमरीचेः पुत्रोऽस्ति। सृष्टिकर्मणि तस्य महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते। महाभारत-पुराणादिषु प्राप्तवर्णनानुसारेण काश्यपेनादितेस्तथा दक्षस्यान्यासां द्वादशपुत्रीणां पाणिग्रहणं कृतम्। अदितेर्द्वादशादित्या अभवन्। अन्यासु दक्षपुत्रीषु विविधाः प्रजास्ततः प्रादुर्भूताः। सर्पाः-सरीसृपाः-पक्षिणः-असुराः-गन्धर्वाः-अप्सरसः इत्यादयः। यतो हि तस्मात् काश्यपाद् विविधाः प्रजाः प्रजायन्त, अत एव सः प्रजापतिरूपेणापि ज्ञायते।[१२]

कश्यपस्य स्थानविषये -

कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कश्यपश्च प्रजापतिः।

तैनासौ निर्मितो देशः कश्मीराख्यो भविष्यति।।२९।।

अर्थात्- कश्यपप्रजापतिद्वारा निर्मितो देशः कश्मीरः कथ्यते।[१३]

कश्मीरविषये पौराणिककोशग्रन्थे[१४] वर्णितं यत्- प्राचीनकाले हिमालयेन परित एकः पर्वतीयप्रदेशः संस्कृतविद्यापीठमासीत्। एवं कथ्यते यत्- सम्पूर्णोऽयं प्रदेशो जलमग्न आसीत्। कश्यपऋषिणा सर्वं जलं झेलमनद्यां प्रक्षिप्तम्। तदनन्तरमयमवर्णनीयः प्रदेशो बहिर्दृष्टिपथमायातः। अत्रत्या निवासिनः कश्मीरीनाम्ना सम्बोध्यन्ते।[१५]

---

११ म.शां. अ.४९, श्लो.६४-६५, पृ.८३

१२ धी प्रेक्टिकल संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी पृ.क्र.३४५

१३ संस्कृत साहित्य को कश्मीर का योगदान पृ.७०(पं.१३-२०)

१४ राणाप्रसादशर्माकृते पौराणिककोशग्रन्थे पृ.९६

१५ वायु.पु.४५.१२०. ४७.२५, ९९.४०२

कश्यपप्रणीता ग्रन्थाः-[१६]

(१)कश्यपसंहिता वैद्यकविषया, (२)काश्यपोत्तरसंहिता, (३)काश्यपस्मृतिः, (४)काश्यपशिल्पशास्त्रम्, (५) काश्यपसिद्धान्तः, (६)काश्यपव्याकरणम्, (७) काश्यपसंहिता अथवा वृद्धजीवकीयतन्त्रम् (आयुर्वेदः), (८) काश्यपभक्तिसूत्रग्रन्थः। (९)काश्यपकृषिशास्त्रम, (१०)मूलाश्लेषाशान्तिः, (११)ॐकारसर्वस्वम् (१२)सुवर्णतन्त्रम्, (१३)स्त्रीचिकित्सासूत्रम, (१४)काश्यपकल्पः, (१५)काश्यपगीता, (१६)काश्यपजातकम्, (१७)काश्यपतन्त्रम्, (१८)काश्यपसंहिता अथवा काश्यपीयम्(आयुर्वेदस्य ग्रन्थः), (१९)काश्यपसंहिता वैखानसम्, (२०)काश्यपसंहिता- काश्यपपञ्चरात्रम्, (२१)काश्यपाप्री, (२२)काश्यपीयरोगनिदानम्, (२३)काश्यपपटलः, (२४)काश्यपसंहिता

(१) कश्यपसंहिता वैद्यकविषया- काश्यपनाम्ना चरकसंहितायामनेकान्युद्धरणानि सन्ति। भूतप्रेतादीनां विषयेऽस्य केचन मन्त्राः सन्ति।[१७]

(२)काश्यपोत्तरसंहिता- विवेचनं न प्राप्यते।

(३) काश्यपस्मृतिः[१८]-यद्यपि काश्यपस्योल्लेखः याज्ञवल्क्यस्मृतौ धर्मशास्त्रप्रवर्तकत्वेन नोपलभ्यते। तथापि स्मृतिचन्द्रिकायां(१.पृ.१) तथैव सरस्वतीविलासग्रन्थेऽष्टादशोपस्मृतिकाराणां सूचिः प्राप्यते। तदनुसारेण काश्यप उपस्मृतिकारो वर्तते। किन्तु,धर्मसूत्रकाररूपेण स्मृतिकाररूपेण वा कश्यपः काश्यपो वातिप्रसिद्धो वर्तते। प्रो. टी. आर. चिन्तामणिमहोदयेन कश्यपस्य धर्मशास्त्रं प्रकाशितम्

१६ अेन सी सी खं.४ पृ.क्र.१४४
१७ अेन सी सी खं.४ पृ.१४८
१८ पी.वि.काणे, हिस्ट्रि ऑफ धर्मशास्त्र खं.-१भा.१पृ.२७५-२७६

(जे.ओ.आर. मद्रास वॉ.पृ.२६७-२८२) तत्र तेन न केवलं हस्तलिखिताधारेण स्मृतिपाठः प्रकाशितः, अपि तु विश्वरूपादिभिरुद्धृतानां काश्यपवचनानां सङ्ग्रहोऽपि कृतः। डेक्कन कोलेजमध्ये हस्तलिखितद्वयं (१८८४ -८७ तस्य क्र.-२०० एवं १८८१-८२ तस्य क्र.-१२२), यस्मिन् गद्यरूपेण कश्यपस्मृतिः प्राप्यते। तस्याः प्रारम्भ एवं वर्तते- अथातः काश्यपीयान् गृहस्थधर्मान् व्याख्यास्यामः। अस्मिन् ग्रन्थे सूत्ररूपेण गृहस्थधर्मो विविधप्रायश्चित्तानि, आशौचं कर्मविपाकः, पुनर्भूः -इत्यादयो धर्मशास्त्रविषया निरूपिताः सन्ति।

स्मृतिसंदर्भग्रन्थे (वॉ.४ पृ.२४८५-२४९०) काश्यपस्मृतिः प्रकाशिता वर्तते। सा राजकीयसंस्कृतपाठशाला -वाराणसीतः प्राप्तहस्तलिखितग्रन्थानुसारेण संपादिता वर्तते। इण्डिया-ऑफिस-ग्रन्थसूच्यां(वॉ.७ पृ३८४, क्र.-१३१७)काश्यपधर्मशास्त्रस्य समुल्लेखो वर्तते। संस्कारमयूख-उद्धृतकाश्यपवचनानुसारेण गृहस्थोऽनेक-संख्याकानि (दशपर्यन्तं)यज्ञोपवीतानि धारयितुं शक्नोति[१९]।

अस्य विषये म.म.पां. वा. काणेमहोदयैः स्वकीये धर्मशास्त्रस्येतिहासग्रन्थे विस्तृतं विवरणं क्रियते तद्यथा- बौधायनधर्मसूत्रे १.२.२० एकः श्लोक उद्धृतो वर्तते।

क्रीता द्रव्येण या नारी सा न पत्नी विधीयते।
सा न दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत्।

अस्यार्थः कश्यपमतानुसारेण द्रव्येण क्रीता भार्या पत्नी न भवति। सा दासी भवितुमर्हति। धार्मिककार्येषु सा भागं ग्रहीतुं नार्हति। वनपर्वणि सहिष्णुता विषयिण्यो गाथा वर्तन्ते[२०] (मा.व. २९.३५-४०)-

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम्।

---

१९ मोघे अेस जी, हिस्ट्री ऑफ धर्मशास्त्र इन इसेन्स पृ.क्र.-३३
२० मा.व. २९.३५-४०

गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना।।

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम्।

य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति।।

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च।

क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत्।।

अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च।

अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्।।

अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा।

क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः।।

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम्।

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः।।

(म.भा.व.अ.२९/३५-४०)

काणेमहोदयानां दृष्ट्या धर्मसूत्रकारः काश्यपः कश्यपो वैको भिन्नो वेति निश्चेतुं काठिन्यं वर्तते। तथापि तयोरैक्यं सः स्वीकरोति। कश्यपस्य धर्मसूत्रमासीत्, तत्रापि धर्मसूत्राणां विविधा विषया नित्यकर्माणि, श्राद्धम्-आशौचं-प्रायश्चित्तम्- इत्यादयो विवर्णिताः स्युः। विश्वरूपात्प्रारभ्य प्रमुखैर्धर्मशास्त्रकारैः काश्यपसूत्रादुद्धरणानि प्रदत्तानि सन्ति। विश्वरूपेण(या.३.२५७) गद्यसूत्ररूपेण चाण्डालसंसर्गप्रायश्चि-त्तविषयमुद्धरणं प्रदत्तम्। तद्यथा-

चण्डालश्वपाकपुल्कसादिसंकरे सव्यवधाने षण्मासान् गोमूत्रयावकः पञ्चाहकालं पातव्याः। एवं प्रतिमासवृद्ध्या वृद्धिरा परिवृत्तेः सूर्यस्य।

मिताक्षरायाम्(या.३.२३) -अशौचविषयकमुद्धरणं बालानामाशौचविषये वर्तते। तद्यथा- बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः।

हरदत्तेनापि(गौ.ध.सू.२२.१८) गोवधप्रायश्चित्तविषये विस्तृतं विवरणं कश्यपस्य प्रदत्तं वर्तते तद्यथा-

गां हत्वा तच्चर्मणा मासं गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्नायी नित्यं पञ्चगव्याहारः।

हरदत्तेन(गौ.ध.सू.२३.२६) एकं विस्तृतं सूत्रं कश्यपस्योद्धृतं वर्तते। अस्मिन् लशुनादिभक्षणस्य तथाकार्यकरणस्य प्रायश्चित्तं वर्णितम्।

लशुनपलाण्डुगृञ्जनकुक्कुटभक्षणे शुक्रपानेऽयाज्ययाजनेऽभोज्यभोजनेऽभक्ष्यभक्षणेऽगम्यागमने चैव प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य षड्रात्रोपोषितश्चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां दिशि गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्यं तत्प्रणीतेन विधिना पुनःसंस्कारमर्हति।

हरदत्तः(आ.ध.सू.२.६.१३.२.) अनेकानि श्लोकानि कश्यपवचनरूपाणि प्रस्तौति। एषु सप्तविधानां पुनर्भूनां वर्णनं वर्तते। कश्यपस्याशौचविषयमेकं सूत्रमपि हरदत्त उद्धधार। अपरार्कोऽपि (या.१.६४, ३.२६५, ३.२१,२५,२५१, २८८, २९०,२९२) विविधस्थलेष्वनेकानि सूत्राणि केचन श्लोकाश्च काश्यपवचनरूपेण कश्यपश्लोकरूपेण वारंवारमुदाहृतवान्।

मस्करी (गौ.ध.सू.२३.१९)काश्यपस्यैकं श्लोकं प्रायश्चित्तरूपमुद्धरति,यस्मिन् समलिङ्गगमनं तथा अयोनिवीर्यपातविषयकं प्रायश्चित्तं विवर्णितम्।

पुंसि मैथुनमासेव्या यत्नोत्सर्गे कृते तथा।

ब्रह्मचारी तथाभ्यासात्स्नात्वाथ हविषा यजेत्।।

(४)काश्यपशिल्पशास्त्रम्- काश्यपमतं, काश्यपीयम्, अंशुमत्काश्यपीयमिति विविधनामकैः काश्यपशिल्पस्य प्रसिद्धिः। शैवागमस्याष्टाविंशतिग्रन्थेष्वंशुमदागमो नामकः प्रभागो वर्तते। तस्मिन् शिल्पविषयको भागः काश्यपशिल्पमिति ज्ञायते। काश्यपशिल्पं नामको ग्रन्थः काश्यपेन प्रणीतः। कृष्णराय वझेनामकेन संशोधकेन संपादितः। तस्य प्रकाशनमानन्दाश्रमे, आनन्दाश्रममुद्रणालयद्वारा ख्रिस्ताब्दस्य १९२६ वर्षे समभवत्। तत्र निवेदने लिखितं यद्-अस्य च कर्ता कश्यप-ऋषिः। तत्र काश्यपेति विशेषणात्। कश्यपेन प्रोक्तं काश्यपं तच्च तच्छिल्पं चेति।

अस्य शिल्पशास्त्रस्य कश्यपेन प्रोक्तत्वात्कश्यपः कर्ता सिद्ध्यति। काश्यपशिल्पग्रन्थोपक्रम एवं श्रूयते-

महादेवं शशिधरं सर्वलोकैकनायकम्।
माहेन्द्रमध्यगं शान्तं पार्वतीसहितं परम्।।
देवदानवसिद्धाद्यैः सेवितं सुरपूजितम्।
प्रणम्य देवचरणमेवं ब्रूयात्स काश्यपः।।
प्रणम्य देवचरणमेवं ब्रूयात्स कश्यपः।
महार्थमल्पग्रन्थं च कर्षणाद्यर्चनान्तकम्।।
अंशुमन्तमहातन्त्राद्यत्त्वयोक्तं पुरार्थकम्।
तन्त्रं तद्वद देवानां रुद्राणामधिकारिणाम्।।
अल्पायुष्यादिधर्माणां नराणां त्वधिकारिणाम्।
अनुग्रहार्थं त्वेतेषां संक्षेपाद्वद मे प्रभो।।इति।

एवं च सर्वप्राणिसुखसाधनमेतद्वास्तुशास्त्रं कश्यपेन महर्षिणा लोकोपकारार्थं देवाधिदेवाय श्रीशङ्कराय पृष्टम्। ततश्च चराचरगुरुणा परमेश्वरेण पार्वतीरमणेन

सर्वविद्यानामीशानेन जिज्ञासवे कश्यपनाम्ने महर्षय उपदिष्टमिति गम्यते। संशोधकोऽग्रे प्रस्तावनायां स्पष्टीकरोति यदयं कश्यपसंहिताग्रन्थो नन्दभूपतीनां कालादनन्तरं जातो दृश्यते नन्दशब्दस्य नववाचकप्रयोगेण। भृगुसंहितायां नन्दानामुल्लेखो नास्ति तथापि तस्यां भगवतः कश्यपस्य सन्मानपुरःसरेणोल्लेखेन भृगुसंहिता कश्यपादनन्तरं जाता। भगवतः कश्यपस्य शिल्पप्रभावेणेयं वसुधा काश्यपीति स्मर्यते। कश्यपस्य श्रुतिष्वपि शिल्पज्ञ इति ख्यातिः। तस्मात्कश्यपः प्राचीनतमः शिल्पज्ञ इति संशोधकेन तर्क्यते। काश्यपशिल्पग्रन्थेऽष्टाशीत्यध्यायाः सन्ति। तेषु निम्नलिखिता वास्तुशास्त्रविषयाः प्रतिपादिताः सन्ति।[२१]

१.कर्षणपटलः, २.प्रासादवास्तुपटलः, ३.वास्तुहोमपटलः, ४.प्रथमेष्टकाविधिः, ५.उपपीठविधानम्, ६.अधिष्ठानविधिः, ७.नाललक्षणम्, ८.स्तम्भलक्षणम्, ९.फलकलक्षणविधनम् (बोधिकफलिकालक्षणम्), १०.वेदिकालक्षणम्, ११.जालकविधानम्, १२.तोरणकुम्भलतालक्षणम्, १३.वृत्तफाटितलक्षणम्, १४.स्तम्भतोरणविधिः, १५.कुम्भस्थलक्षणम्, १६.वृत्तस्फुटितलक्षणम्, १७.द्वारविन्यासलक्षणम्, १८.कम्पद्वारलक्षणम्, १९.प्रस्तरलक्षणम्, २०.गलविधानपटलः, २१.शिखरलक्षणम्, २२.नासिकालक्षणम्, २३.प्रासादमानलक्षणम्, २४.मानसूत्रादिलक्षणम्, २५.नागरादिविधिः, २६.गर्भन्यासविधिः, २७.एकतलविमानलक्षणम्, २८.द्वितलविधानपटलः, २९.त्रितलविधानम्, ३०.चतुर्भूमिविधानम्, ३१.कूटादिलक्षणम्, ३२.पञ्चतलविधानपटलः, ३३.षड्भूमिविधानम्, ३४.सप्तभूमिविधानम्, ३५.वसुभूमिविधानम्, ३६.नवभूमिविधानम्, ३७.दशभूमिविधानम्,

२१ काश्यपशिल्पम् अनुक्रमणिका

३८.रुद्रभूमिविधानम्, ३९.भानुभूमिविधानम्, ४०.त्रयोदशभूमिविधानम्, ४१.षोडशभूमिविधानम्, ४२.मूर्धेष्टभूमिविधानम्, ४३.प्रकारलक्षणम्, ४४.मण्डपलक्षणम्, ४५.गोपूरलक्षणम्, ४६.सप्तमातृकालक्षणम्, ४७.विनायकलक्षणम्, ४८.परिवारविधिः, ४९.लिङ्गलक्षणोद्धारपटलः, ५०.उद्यानदशतालपुरुषनामपटलः(प्रतिमालक्षणम्), ५१.मध्यमदशतालविधानपटलः, ५२.दशतालपटलः, ५३.नवतालपटलः, ५४.मध्यमनवतालपटलः, ५५.अधमनवतालपटलः, ५६.अष्टतालपटलः, ५७.सप्ततालपटलः, ५८.पिण्डिकालक्षणपटलः, ५९.पीठलक्षणोद्धारपटलः, ६०.सकलस्थापनविधिपटलः, ६१.सुखासनपटलः, ६२.सकलस्थापनम्, ६३.चन्द्रशेखरमूर्तिलक्षणपटलः, ६४.वृषवाहनमूर्तिलक्षणपटलः, ६५.नृत्तमूर्तिलक्षणपटलः, ६६.गङ्गाधरमूर्तिलक्षणपटलः, ६७.त्रिपुरान्तकमूर्तिलक्षणपटलः, ६८.कल्याणमूर्तिलक्षणपटलः, ६९अर्धनारीश्वरलक्षणपटलः, ७०.गजहामूर्तिलक्षणपटलः, ७१.पाशुपतमूर्तिलक्षणपटलः, ७२.कङ्कालमूर्तिलक्षणपटलः, ७३.हर्यर्धहरलक्षणपटलः, ७४.भिक्षाटनमूर्तिलक्षणपटलः, ७५.चण्डेशानुग्रहपटलः, ७६.दक्षिणामूर्तिलक्षणपटलः, ७७.कालहामूर्तिलक्षणपटलः, ७८.लिङ्गोद्भवलक्षणपटलः, ७९.वृक्षसंग्रहणपटलः, ८०.शूललक्षणपटलः, ८१.शूलपाणिलक्षणपटलः, ८२.रज्जुबन्धलक्षणपटलः, ८३.मृत्सकारलक्षणपटलः, ८४.कल्कसंस्कारलक्षणपटलः, ८५.वर्णसंस्कारलक्षणपटलः, ८६.वर्षालेपनपटलः, ८७.ग्रामादिलक्षणपटलः, ८८.ग्रामलक्षणपटलः।

(५)काश्यपसिद्धान्तः[२२]-अस्य विषये नारदसंहितायामुल्लेखो वर्तते।

(६)काश्यपव्याकरणम्[२३]- काश्यपो व्याकरणशास्त्रस्यापि प्राचीनः प्रवर्तको दरीदृश्यते। तस्य हि पाणिनिव्याकरणे (१.२.२५ तथा ८.४.६७)सूत्रेषु समुल्लेखो वर्तते। तथैव वाजसनेयिप्रातिशाख्येऽपि काश्यपस्योल्लेखो वर्तते। युधिष्ठिरमीमांसकेन स्वकीये व्याकरणशास्त्रेतिहासे काश्यपस्य व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकत्वेन वर्णनं कृतम्।[२४] एका धातुवृत्तिः काश्यपेन विरचिता प्राप्यते। माधवीयधातुवृत्तौ तस्योद्धरणानि प्राप्यन्ते। काश्यपस्य केषुचिदुद्धरणेषु द्रविडसंस्कृतव्याकरणप्रवर्तकानां निर्देशो वर्तते। अशस्धातुविषये काश्यपः सम्मतधातुवृत्तेरुद्धरणं करोति।

(७)काश्यपसंहिता अथवा वृद्धजीवकीयतन्त्रम्(आयुर्वेदः)[२५]-अयं ग्रन्थो यादव त्रिविक्रम आचार्यः तथा सोमनाथ शर्मा- एताभ्यां संशोधितः। निर्णयसागरमुद्रणालयद्वारा मुम्बईमध्ये ख्रि.१९३८ वर्षे प्रकाशितः। वृद्धजीवको रुचिका एवं भार्गवस्य पुत्रः स्मृतः। कौमारभृत्यविषये विवरणं प्रायेणास्मिन्ग्रन्थे प्राप्यते। कश्यपभार्गवसंवादरूपा कश्यपसंहिता-(ग्रन्थोद्धृतश्लोकः)

कश्यपं सर्वशास्त्रज्ञं सर्वलोकगुरुं गुरुम्।
भार्गवः परिपप्रच्छ संशयं संश्रितव्रतः।। (पृ-१९२)[२६]

ग्रन्थेऽस्मिन् आयुवेदस्य परंपरा-सम्प्रदायोपक्रमः प्रदत्तः-अस्योपवेदस्य मूलं पितामहो ब्रह्मा विद्यते। ततः क्रमात् दक्षः-अश्विनौ(अश्विनीकुमारौ) इन्द्रः-

२२ अेन सी सी खं.४ पृ.१४४
२३ अेन सी सी खं.४ पृ.१४४
२४ वॉ.१ पृ.१४५
२५ अेन सी सी खं.४ पृ.१४८
२६ काश्यपसंहिता (वृद्धजीवकीयतन्त्रम्), उपोद्घातः पृ.क्र.१९२

काश्यपवशिष्ठात्रिभृगव:(काश्यपसंहितालेखात्), धन्वन्तरि: (सुश्रुतसंहितालेखात्), भरद्वाज: (चरकसंहितालेखात्) तदग्र एतेषां पुत्रै: शिष्यैश्च परंपराग्रे प्रचलति।

ग्रन्थेऽस्मिन् उपोद्घात आयुवेदप्रवर्तकरूपेण कश्यपस्योल्लेख: प्राप्यते। तद्यथा-[२७]

वशिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा।
विश्वामित्रजमदग्निर्भारद्वाजश्च वीर्यवान्।
असितो देवलश्चैव कौशिकश्च महाव्रत:।।
सावर्णिगालवश्चैव मार्कण्डेयश्च वीर्यवान्।
गौतमश्च... भागश्च आगरूप(?) काश्यपस्तथा।।...
आयुर्वेदस्य कर्तार: सुस्नातं तु दिशन्तु ते।।

काश्यपसंहिताया ग्रन्थरचनाकारण-वृद्धजीवक-उपनामा कोऽयमाचार्य: कश्यप? इत्यादिकं विवेचनमस्यां संहितायां संहिताकल्पाध्याय(पृ.१९०) इत्थमुल्लिखितं दृश्यते[२८]-

दक्षयज्ञे वधत्रासाद्देवर्षीणां पलायताम्।
रोगा: सर्वे समुत्पन्ना: सन्तापाद्देहचेतसो:।।
प्रागुत्पत्तिस्तथान्येषां रोगाणां परिकीर्तिता।
कृतत्रेतान्तरत्वेन प्रादुर्भूता यथा नृणाम्।।
ततो हितार्थं लोकानां कश्यपेन महर्षिणा।

---

२७ काश्यपसंहिता (वृद्धजीवकीयतन्त्रम्), उपोद्घात: पृ.क्र.१५९

२८ काश्यपसंहिता (वृद्धजीवकीयतन्त्रम्), उपोद्घात: पृ.क्र.१९०

पितामहनियोगाच्च दृष्ट्वा च ज्ञानचक्षुषा।।

तपसा निर्मितं तन्त्रमृषयः प्रतिपेदिरे।

जीवको निर्गततमा ऋचीकतनयः शुचिः।।

जगृहेऽग्रे महातन्त्रं सञ्चिक्षेप पुनः स तत्।

नाभ्यनन्दन्त तत्सर्वे मुनयो बालभाषितम्।।

ततः समक्षं सर्वेषामृषीणां जीवकः शुचिः।

गङ्गाह्रदे कनखले निमग्नः पञ्चवार्षिकः।।

वलीपलितविग्रस्त उन्ममज्ज मुहूर्तकात्।

ततस्तदद्भुतं दृष्ट्वा मुनयो विस्मयं गताः।।

वृद्धजीवक इत्येकं नाम चक्रुः शिशोरपि।

प्रत्यगृह्णन्त तन्त्रं च भिषक्श्रेष्ठं च चक्रिरे।।

ततः कलियुगे तन्त्रं नष्टमेतद्यदृच्छया।

अनायासेन यक्षेण धारितं लोकभूतये।।

वृद्धजीवकवंश्येन ततो वात्स्येन धीमता।

अनायासं प्रसद्याथ लब्धं तन्त्रमिदं महत्।।

ऋग्यजुःसामवेदांस्त्रीनधीत्याङ्गानि सर्वशः।

शिवकश्यपयक्षांश्च प्रसाद्य तपसाधिया।।

संस्कृतं तत्पुनस्तत्रं वृद्धजीवकनिर्मितम्।

धर्मकीर्तिसुखार्थाय प्रजानामभिवृद्धये।।

स्थानेष्वष्टसु शाखायां यद्यन्नोक्तं प्रयोजनम्।

तत्तद्भूयः प्रवक्ष्यामि खिलेषु निखिलेन ते।।

ग्रन्थे स्थिताध्यायानां सङ्ख्याविषये ग्रन्थोक्तश्लोकः–

अध्यायानां शतं विंशं योऽधीते स तु पारगः।

तत्र प्रकरणनामानि –

इन्द्रियाणि चिकित्सा च सिद्धिः कल्पाश्च संहिता।

सूत्रस्थानं चिकित्सा च त्रिंशदध्यायके उभे।।

निदानानि विमानश्च शारीराण्यष्टकानि च।

सिद्धयो द्वादशाध्यायाः कल्पाश्चैवेन्द्रियाणि च।।

खिलान्यशीतिरध्यायास्तन्त्रं सखिलमुच्यते।

अर्थात्–

(१)सूत्रस्थानम्। (२)निदानस्थानम्। (३) विमानस्थानम्। (४)शरीरस्थानम्। (५)इन्द्रियस्थानम्। (६)चिकित्सास्थानम्। (७)सिद्धिस्थानम्। (८)कल्पस्थानम्। (९)खिलस्थानम्। एतानि प्रकरणानि काश्यपीयसंहितायां वर्तन्ते।

तत्र विविधप्रकरणेषु विविधाध्यायेषु निम्नलिखितविषया वर्तन्ते–

लेहाध्यायः। क्षीरोत्पत्त्यध्यायः१९। दन्तजन्मिकाध्यायः२०। चूडाकरणीध्यायः२१। स्नेहाध्यायः२२। स्वेदाध्यायः२३। उपकल्पनीयाध्यायः२४। वेदनाध्यायः२५। चिकित्सासम्पदीयाध्यायः२६। रोगाध्यायः२७। लक्षणाध्यायः२८। विमानस्थानम्–३। कर्णायजयावष्ठीवनं विमानम्। शिष्योपक्रमणीयं विमानम्। शारीरस्थानम्–४। असमानगोत्रीशारीराध्यायः। गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः। शरीरविचयशारीराध्यायः। जातिसूत्रीयशारीराध्यायः। इन्द्रियस्थानम्–५। ओषधभेषजेन्द्रियाध्यायः१२। चिकित्सास्थानम्–६। ज्वरचिकित्साध्यायः। गर्भिणीचिकित्साध्यायः। दुष्प्रजाचिकित्साध्यायः। बालग्रहचिकित्साध्यायः। प्लीहहलीमकचिकित्साध्यायः। उदावर्तचिकित्साध्यायः। राजयक्ष्मचिकित्साध्यायः। गुल्मचिकित्साध्यायः।

कुष्ठचिकित्साध्यायः। मूत्रकृच्छचिकित्साध्यायः। द्विव्रणीयचिकित्साध्यायः। प्रतिश्यायचिकित्साध्यायः। उरोघातचिकित्साध्यायः। शोथचिकित्साध्यायः। कृमिचिकित्साध्यायः। मदात्ययचिकित्साध्यायः। कफचिकित्साध्यायः। धात्रीचिकित्साध्यायः। सिद्धिस्थानम्७। राजपुत्रीया सिद्धिः। त्रिलक्षणा सिद्धिः। वमनविरेचनीया सिद्धिः। नस्तःकर्मीया सिद्धिः। क्रियासिद्धिः। बस्तिकर्मीया सिद्धिः। पञ्चकर्मीया सिद्धिः। मङ्गलसिद्धिः। कल्पस्थानम्८। धूपकल्पाध्यायः। लशुनकल्पाध्यायः। कटुतैलकल्पाध्यायः। शतपुष्पाशतावरीकल्पाध्यायः। रेवतीकल्पाध्यायः। भोजनकल्पाध्यायः। विशेषकल्पाध्यायः। संहिताकल्पाध्यायः। खिलस्थानम्९। विषमज्वरनिर्देशीयाध्यायः। विशेषनिर्देशीयाध्यायः। भैषज्योपक्रमणीयाध्यायः। यूषनिर्देशीयाध्यायः। भोज्योपक्रमणीयाध्यायः। रसदोषविभागीयाध्यायः। संशुद्धिविशेषणीयाध्यायः। बस्तिविशेषणीयाध्यायः। रक्तगुल्मविनिश्चयाध्यायः। अन्तर्वत्नीचिकित्साध्यायः। सूतिकोपक्रमणीयाध्यायः। जातकर्मोत्तराध्यायः। कुक्कुणकचिकित्साध्यायः। विसर्पचिकित्साध्यायः। चर्मदलचिकित्साध्यायः। अम्लपित्तचिकित्साध्यायः। शोथचिकित्साध्यायः। शूलचिकित्साध्यायः। अष्टज्वरचिकित्साध्यायः। क्षीरगुणविशेषीयाध्यायः। पानीयगुणविशेषीयाध्यायः। मांसगुणविशेषीध्यायः। देशसात्म्याध्यायः।

(८)काश्यपस्य भक्तिसूत्रम्-एको ग्रन्थ आसीदिति ज्ञायते। तस्य भक्तिविषयकमुद्धरणं शाण्डिल्येन भक्तिसूत्रग्रन्थे कृतं वर्तते।[२९]

(९)काश्यपकृषिशास्त्रम्- अेन सी सी अनुसारेण कृषिशास्त्रविषयकः काश्यपस्य एको ग्रन्थो- अड्यारग्रन्थागारे समुपलभ्यते।[३०]

---

२९ शा.भ.सू.२.१.३

(१०)**मूलाश्लेषाशान्तिः**[३१]- प्राच्याविद्यामन्दिरस्य वटपत्तनस्य ग्रन्थागारे काश्यपविरचितं मूलाश्लेषाशान्तिविषयकं हस्तलिखितं(क्र.८५०८) समुपलभ्यते।

(११)**ॐकारसर्वस्वम्**[३२] - अेन सी सी अनुसारेण ॐकारसर्वस्वं नामकः काश्यपस्य एको ग्रन्थो ग्रन्थागारेषु समुपलभ्यते।

(१२)**सुवर्णतन्त्रम्**[३३]- काश्यपविरचितः सुवर्णतन्त्रनामक एको ग्रन्थो भाण्डारकार- प्राच्यविद्य- संशोधन-संस्थाया हस्तलिखितसंग्रहे विद्यते। १९१९-२४ वर्षस्य क्र.१२२।

(१३)**स्त्रीचिकित्सासूत्रम्**[३४]- अेन सी सी. अनुसारेण स्त्रीचिकित्सासूत्रं नामक आयुर्वेदानुसारी काश्यपस्यैको ग्रन्थो ग्रन्थागारेषु समुपलभ्यते।

(१४)**काश्यपकल्पः**[३५]-पाणिनिसूत्रस्य ४.२.६६ संदर्भस्य वार्तिके काश्यपकल्पस्य समुल्लेखो वर्तते।

(१५)**काश्यपगीता**[३६]- महाभारते काश्यपगीता समुपलभ्यते।

(१६)**काश्यपजातकम्**[३७]- बलभद्रकृते होरारत्नग्रन्थे काश्यपजातकस्य समुल्लेखो वर्तते।

---

३० अेन सी सी खं.४ पृ.१४५
३१ अेन सी सी खं.४ पृ.१४५
३२ अेन सी सी खं.४ पृ.१४५
३३ अेन सी सी खं.४ पृ.१४५
३४ अेन सी सी खं.४ पृ.१४५
३५ अेन सी सी खं.४ पृ.१४६
३६ अेन सी सी खं.४ पृ.१४६
३७ अेन सी सी खं.४ पृ.१४६

(१७)काश्यपतन्त्रम्[३८]-लक्ष्मणकविविरचित आयुर्वेदस्य काश्यपतन्त्रं नामको ग्रन्थो विद्यते।

(१८)काश्यपसंहिता[३९] **अथवा काश्यपीयम्**- आयुर्वेदस्य ग्रन्थः। अस्मिन्ग्रन्थे विषचिकित्साविषयो विवर्णितः। मन्त्रसामर्थ्येन विषदूरीकरणस्योपायः प्रदर्शितः।

(१९)काश्यपसंहिता वैखानसम्[४०]- मरीचिविरचितविमानार्चनकल्पानुसारेण काश्यपसंहिता नामक एको वैखानसागमस्य ग्रन्थ आसीत्। यस्मिन् काण्डत्रयम्- १.सत्यकाण्डम्, २.तर्ककाण्डम्, ३.ज्ञानकाण्डम् -मिलित्वा ६४००० ग्रन्थाग्रस्य विशालो ग्रन्थ आसीत्। अधुना केवलं १०८ अध्यायस्य ज्ञानकाण्डमेवोपलभ्यते।

(२०)काश्यपसंहिता[४१]- काश्यपपञ्चरात्रम्- भारद्वाजसंहितायां पाञ्चरात्राग-मस्य १०८ संहितानां सूचिर्वर्तते। तत्र काश्यपपाञ्चरात्रस्य समुल्लेखो वर्तते। पद्मतन्त्रेऽप्युल्लेखो वर्तते। शिवतत्त्वरत्नाकरग्रन्थे काश्यपस्य वैष्णवसंहिताया उल्लेखो वर्तते।

(२१)काश्यपाप्री[४२]- अड्यारग्रन्थागार आप्रीसूक्तानां विषये काश्यपस्य वैदिकग्रन्थस्य हस्तलिखितानि वर्तन्ते।

(२२)काश्यपीयरोगनिदानम[४३]- काश्यपोक्तो रोगनिदानविषयकोऽयं ग्रन्थो हस्तलिखितरूपेण दृश्यते।

---

३८ अेन सी सी खं.४ पृ.१४६
३९ अेन सी सी खं.४ पृ.१४८
४० अेन सी सी खं.४ पृ.१४९
४१ अेन सी सी खं.४ पृ.१४९
४२ अेन सी सी खं.४ पृ.१४९
४३ अेन सी सी खं.४ पृ.१५०

(२३)काश्यपपटल:[४४] - ज्योतिषशास्त्रीयोऽयं ग्रन्थः। काश्यपविरचितः। तस्योल्लेखः शिवदासेन ज्योतिर्निबन्धग्रन्थे, परशुरामप्रतापस्य संस्कारकाण्डे, नारायणस्य मुहूर्तमार्तण्ड टीकायां वर्तते।

(२४)काश्यपसंहिता[४५]- वेदान्तविषयकोऽयं ग्रन्थः। अस्य वामस्य सूक्तस्य व्याख्याने आत्मानन्देनास्योल्लेखः कृतः।

---

४४ अेन सी सी खं.३ पृ.१९२

४५ अेन सी सी खं.३ पृ.१९२

[46]कश्यपवंशवर्णनम्-

ब्रह्मर्षिकश्यपः

अदितिः	दितिः	दनुः	ताम्रा	विंनता	सुरसा	कद्रुः	क्रोधवशा	सुरभिः	मुनिः	अरिष्टा	इरा	विश्वा

अदितिः

इन्द्रः, धाता, भगः, त्वष्टा, मित्रः, वरुणः, यमः, विवस्वान्, सविता, पूषा, अंशुमान्, विष्णुः

४६.मत्स्यपुराणम्-अ.६

दितिः

- हिरण्यकशिपुः
  - प्रह्लादः, अनुह्लादः, सह्लादः, ह्लादः, आयुष्मान्, शिबिः, बाष्कलः, विरोचनः, बलिः, बाणः, धृतराष्ट्रः, सूर्यः, चन्द्रः, चन्द्रांशुतापनः, निकुम्भनाभः, गुर्वक्षः, कुक्षिभीमः,विभीषणः
- हिरण्याक्षः
  - उलूकः, शकुनिः, भूतसंतानपनः, महानाभः
- ४९– मरुद्गणाः

दनुः

- विप्रचितिः, द्विमूर्धा, शकुनिः, शङ्कुशिरोधरः, अयोमुखः, शम्बरः, कपिशः, वामनः, मारीचिः, मेघवान्, इरागर्भशिराः, विद्रावणः, केतुः, केतुवीर्यः, शतह्रदः, इन्द्रजित्, सप्तजित्, वज्रनाभः, एकचक्रः, महाबाहुः, वज्राक्षः, तारकः, असिलोमा, पुलोमा, बिन्दुः, महासुरबाणः, स्वर्भानुः, वृषपर्वा:

ताम्रा

शुकी ⇨ शुकः, उलूकान्

श्येनी ⇨ श्येनः

भासी ⇨ कुररान्

सुग्रीवी ⇨ मेषः, वाजिः, उष्ट्रः, गर्दभः

गृध्रिका ⇨ गृध्रः, कपोतः, पारावतः

शुचिः ⇨ हंसः, सारसः, क्रौञ्चः, प्लवः

विनता

गरुडः, अरुणः, सौदामनी

जटायुः ⇨ कर्णिकारः, शतगामी, सारसः, रज्जुलाबः, भेरुण्डः

सम्पातिः ⇨ बभ्रुः, शीघ्रगः

सुरसा-कद्रू

शेषः, वासुकिः, कर्कोटकः, शङ्खः, ऐरावतः, कम्बलः, धनञ्जयः, महानीलः, पद्मः, अश्वतरः, तक्षकः, एलापत्रः, महापद्मः, धृतराष्ट्रः, बलाहकः, शङ्खपालः, महाशङ्खः, पुष्पदंष्ट्रः, शुभाननः, शङ्कुरोमाः, बहुलः, वामनः, पाणिनः, कपिलः, दुर्मुखः, पतञ्जलिः

क्रोधवशा

एकलक्षसंख्यका दंष्ट्रधारिराक्षसाः

सुरभिः

रुद्रगणाः, गोः, महिषीः

मुनिः

मुनिगणाः, अप्सरोगणाः

अरिष्टा

किन्नराः, गन्धर्वाः

इरा

समस्ततृणानि, वृक्षाः, लताः, गुल्मानि

विश्वा

अनेककोटियक्षाः, राक्षसाः